

АРХІВ КОША НОВОЇ ЗАПОРІЗЬКОЇ СІЧІ І ЦЕНТРАЛЬНА УКРАЇНА

Сергій ШЕВЧЕНКО (Кіровоград)

Запорізький архів у фортеці св. Єлисавети. Помилкова передача "січових" документів з Єлисаветграда до Києва. Дослідження фонду Коша періоду Нової Сербії та єлисаветинського укріплення. Потенціал матеріалів доби козацтва для вивчення історії Центральної України.

Ключові слова: запорізький архів, січові документи, фонд Коша, козацтво, фортеця св. Єлисавети, Нова Сербія, Центральна Україна.

Zaporozhskiy arkhiv v krepости sv. Elisavety. Oшибочная передача "сечевых" документов из Єлисаветграда в Киев. Исследования фонда Коша периода Новой Сербии и єлисаветинского укрепления. Потенциал материалов времён казачества для изучения истории Центральной Украины.

Ключевые слова: запорожский архив, сечевые документы, фонд Коша, казачество, крепость св. Єлисаветы, Новая Сербия, Центральная Украина.

Zaporozhia archive in a fortress sv. Elisavety. Erroneous transmission of "sechevykh" documents from Elisavetgrada to Kiev. Researches of fund of Kosha of period of New Serbia and elisavetinskogo strengthening. Potential of materials of times of the cossacks for the study of history of Central Ukraine.

Keywords: Zaporozhia archive, sechevye documents, fund of Kosha, the cossacks, fortress sv. Elisavety, New Serbia, Central Ukraine.

Козацька доба є одним з найважливіших етапів державотворчого процесу в історії України. Це відображають документи її літопису. Одне з ключових місць займає архів Коша Нової Запорізької Січі. Він містить інформативні джерела з вітчизняної та зарубіжної мнувшини, літопису міжнародних відносин. Документи представляють інтерес для вивчення історії регіонів. У даній статті прослідкуємо зв'язок долі архіву з Центральною Україною (межріччя Сньюхи й Дніпра, територія Кіровоградської області), окреслимо зміст його документів, пов'язаних з адміністративними одиницями, поселеннями, місцевостями цього краю. Важливими для розкриття проблем є праці провідних істориків А. Скальковського [1], Н. Полонської-Василенко [2] [3], О. Апанович [4]. Головною джерельною базою постають січові документи, опубліковані в роки незалежної України [5] [6]. Залучено окремі справи Держархіву Кіровоградської області [7] [8].

1775 р. російські війська, вийшовши з-під стін фортеці св. Єлисавети, підступно захопили і зруйнували Січ. Частиною документів архіву запорізької Військової канцелярії було відправлено до Петербурга. Загалом же конфіскований архів скасованого Запорізького Коша надійшов у розпорядження коменданта Новосіченського ретраншементу. Цей підрозділ свого часу був створений для спостереження російським військовим командуванням над Січчю. Тут влучили документи за розпорядженням генерал-губернатора Новоросійського краю Г. Потьомкіна. Князь відібрав, зокрема, копію атестата на його звання "товариша запорозького куреня Куцівського",

свої листи до П. Калнишевського. В них фаворит Катерини II називав останнього кошового отамана “вельмишановним люб’язним моїм батьком”, “нерозлучним другом”. Але він же, ініціювавши арешт та репресії запорозької старшини, з особливим віроломством та жорстокістю поставився до 80-літнього очільника Січі, відправивши того на Соловки в довічне ув’язнення. Вилучено було також універсал Б. Хмельницького від 15.01.1655 р. на підтвердження грамоти 1575 р. польського короля С. Баторія війську запорозькому, яка визначала кордон його володінь, запяску кошового І. Малашевича про перебування Запорізької Січі під кримською протекцією [4]. Ці матеріали могли становити небезпеку для Росії при доведенні незаконності дій імперії із встановлення владн над Січчю та її ліквідації, загарбанні козацьких земель і кошового майна. Вилучені документи знаходяться в особистому фонді князя в Російському державному військово-історичному архіві [5, с. 143].

1777 р. Новосіченський ретраншемент ліквідується за непотрібністю. Далі місцем перебування унікального комплексу першоджерел національної та регіональної історії судилося стати Приінгуллю. Запорізький архів перевозиться до фортеці св. Єлисавети. Про умови, які могли тут бути створені для зберігання документів, свідчить те, що через сирість псувався архів самого укріплення. Комендантам фортеці тоді служили: з 1775 р. полковник Соколов, з 1778 р. полковник Вукотич, з 1781 р. генерал-майор Петерсон [9, с. 8].

1784 р. фортеця св. Єлисавети ліквідується. Запорізькі документи перевезли до Катеринославського повітового суду, де вони використовувалися для довідок у справах про землі Січі, які Катерина II роздавала поміщикам. Зазначимо, що не всі дослідники наводять факт семірічного знаходження матеріалів у фортеці св. Єлисавети [10]. У місті на Дніпрі увагу на запорозькі документи звернув архієпископ Гавриїл (Розанов) [10, с. 250], чіє дослідження є інформативним і для історії Кіровоградщини [11].

Потім документи на шість десятиліть потрапили до Одеси в абсолютне розпорядження чиновника Аполона Скальковського, котрий їх використав при написанні десятків праць, передовсім “Історії Нової Січі” [12]. Повне володіння архівом Скальковським у себе на квартирі не сприяло не лише роботі з ним уже й у пореформений період провідних істориків того часу, а навіть поширенню відомостей про його місце знаходження. У передмові до другого видання опису справ архіву Коша Нової Запорізької Січі йдеться, що А. Скальковський не пише про елисаветградську частину козацького архіву, за яку пише “Шмідт 1858 р., а за ним А. Іконников” [5, с. 15]. Втім, зауважимо, що через кілька десятиліть Скальковський згадує “остатки хранящегося у нас запорожского архива” [1, с. 327].

На початку 1860-х рр. дослідник Шмідт помилково вважав, що Запорізький січовий архів є “обременяющим” складом у підвалі міської лікарні на території фортеці св. Єлисавети, звідки “найцікавіші документи взяті до Одеського історичного архіву” [13, с. 617]. З посиланнями на нього стурбованість станом “частини запорозького архіву ... в лікарні в м. Єлисаветграді” (тепер – Кіровоград) прозвучала на III археологічному з’їзді 19.08.1874 р. [14, с. 93]. 1876 р. головний редактор Київської генерал-губернаторської тимчасової комісії для розбору давніх актів, історик В. Антонович, професор Київського університету В. Демченко, з якими згодилось керівництво елисаветградської повітової земської управи, попросили інгульчан передати Київському університету архів Запорізької Січі. При цьому Демченко не радив віддавати матеріали до Одеси, “міста ще без історії і без нації” та з іноземцями [7, арк. 2 – 4]. (За іронією долі козацький комплекс після ліквідації Січі найбільший період зберігався саме в Одесі.) Єлисаветградська міська дума вирішила передати до Києва справи “Запорізької Січі безповоротно” [8, арк. 62]. Таке рішення прийняли стосовно документів, які насправді вивезли з фортечних валів за сторіччя до цього. Фактично ж до Києва відправили, не підозрюючи цього, архів колишньої фортеці св. Єлисавети. Є припущення, що з матеріалами укріплення потрапили до збірки О. Лазаревського декілька запорозьких документів.

Після Одеси запорізький архів перебував у Харкові, у війну евакуювався до Златоуста (Росія). Сьогодні корпус зберігається в Центральному державному історичному архіві України в м. Києві [15] обсягом 365 справ за 1713 – 1776 рр., частково за більш ранній період. Дослідники пишуть про вилучення частини матеріалів у Катеринославі та Одесі. Тобто, до Києва дійшло не все, що зберігалось у фортеці св. Єлисавети. Окремі запорізькі документи, а також історичні матеріали про козаків, входять до складу різних архівних фондів та рукописних збірок, розпорощених не тільки по архівах (музеях) України, а й Росії (Москва, Петербург), Польщі,

Угорщини, Швеції, Франції, Ватикану, Туреччини. Так, у Кракові знаходиться лист буюгардівського полковника Івана Бураяка до польського брацлавського старости [16, с. 74].

Збірник “Гайдамацький рух на Україні” [17], видання опису запорозьких справ [5] і багатотомника самих документів [6], які сім років зберігалися за надінгульськими валами, праці українських істориків наближають факти в т. ч. й центрально-української минувшини до місцевих споживачів ретроспективної інформації. Наведемо приклади.

Документи архіву ілюструють активне виконання, фактично, головних функцій фортеці св. Єлисавети: антигайдамацької та антикозацької. Директиви царської адміністрації 1752 р. зобов’язували виділяти козаків для будівництва цього укріплення. 1754 р. її комендант скаржився Сенату на ріст “гайдамакування запорожців на правому боці Дніпра (власне в Новій Сербії)”. Його листи вимагали розшуку запорожців “за гайдамацтво” на цій території [5, с. 34] [17, с. 244 – 246], виявлення на Запоріжжі 12 гайдамаків, які 1758 р. втекли із новомиргородської (центр Нової Сербії теж зробив свій “внесок” у боротьбу з ними) в’язниці [5, с. 34, 54], затримання гайдамаків біля Гарду, перешкоджанню їх руху на Польщу [17, с. 262, 264 – 265, 277 – 287]. Збереглися протоколи допитів гайдамаків у фортеці [5, с. 165, 167] [17, с. 310 – 311]. Про розшук і знищення гайдамаків на території Запорізької Січі йшлося в дорученнях київського генерал-губернатора [17, с. 319].

Збереглося клопотання Коша перед Романовою про збільшення грошових виплат у зв’язку з позбавленням можливостей для рибальства і полювання на землях, переданих імператрицею Донському Війську і Новій Сербії [6, с. 60]. Документи чи копії грамот, оригінали яких загинули 1709 р. під час розорення Січі за наказом Петра I російським військом (тоді царський офіцер Яковлев клейноди, частину запорозьких документів вивіз до Петербурга), кошові отамани, спеціальні козацькі комісії неодноразово возили до столиці, доводячи незаконність захоплення їх території під Нову Сербію та фортецю св. Єлисавети. 1755 – 1756 рр. Кіш забезпечив докладною інструкцією делегатів, які в Петербурзі мали передати царському уряду петицію про захоплення Ново-Сербією, Слобідським полком і Донським військом запорізьких земель та ін. Грамотою цариці Єлисавети, зокрема, в цьому було відмовлено [4, с. 239 – 240] і наказано створити комісію з депутатів Запоріжжя, Гетьманщини та фортеці св. Єлисавети для опису та розмежування січових теренів з Новою Сербією і Слобідським полком [5, с. 40]. Але й під час роботи комісії наступ на ці землі продовжувався. Одного разу комендант укріплення навіть заарештував запорізького депутата [4, с. 240]. У справі діяльності наступної подібної комісії 1760 – 1764 рр. міститься скарга Коша на коменданта фортеці св. Єлисавети й на захоплення земель Новою Сербією [5, с. 60].

1765 р. запорожці привезли до столиці імперії чолобитну, зокрема, конкретно ставлячи питання про знесення з території Запорожжя поселень Нової Сербії, фортеці св. Єлисавети та виведення царського війська [4, с. 241]. “Про цю депутацію збереглося багато відомостей в архіві запорізького коша, частково використаних А. Скальковським в Історії Нової Січі”, – писала дослідниця архіву Н. Полонська-Василенко [2, с. 144]. 1766 р. на підставі січових документів спеціальна комісія висловила за повернення Запоріжжю земель на правому березі Дніпра з перенесенням Єлисаветградської провінції на лівий берег. Про це йшлося в листах П. Калнишевського, спеціальних “записках”, докладному проекті передачі земель [3, с. 89]. Але проблема залишилася не вирішеною. 1767 р. Січ у наказі своїм делегатам висловила факти історії наступу на запорізькі володіння, зокрема, що під поселення Новослобідського полку при фортеці св. Єлисавети та Нової Сербії “в ширину і вздовж немало землі, з лісами і рибними ловлями зайнято” [4, с. 237]. Щоб не допустити подальшого захоплення земель переселенцями П. Калнишевський 1768 р. наказав селити одружених козаків на межі Нової Сербії в слободах Петрівці, Верблюжці, Куцівці, Зеленій, Жовтій, 1772 р. – запропонував Кошеві зробити такі поселення над р. Інгульцем та ін. [3, с. 91]. З наступного року козакам для безперешкодного переходу із сім’ями та перевезення майна з Єлисаветградської провінції до новозаснованих запорізьких слобід, Кіш видавав паспорти-перепустки. Але спочатку місцева військова російська влада, зокрема, в Чечеліївці, Деревці, їх переселенню чинила перешкоди. Так, навесні було затримано козака Ф. Брухно з Куколівки із дружиною та дітьми, який перебирався возами з чотирма волами, вісьмома дошками і плугом до запорізької слободи Петрової. Лише скарга Коша командирю другої армії царських військ сприяла вирішенню питання в даному та інших подібних випадках [18, с. 68, 71 – 72].

Питання про нагальне повернення земель Єлисаветградської провінції козакам постало і після жорстокого нападу татар 1769 р. на цей край, коли виявилася його повна беззахисність.

Запорозькі документи відображають протидію січовиків зайняттю козацьких теренів Молдавським полком, скарги, конфлікти, ворожнечу, спалення сіл переселенців. 1772 р. у відповідь на захоплення земель, пограбування запорожців Кіш ухвалив виселяти всіх, хто тут осів без його дозволу, в першу чергу поселенців цього полку, заборонив їм засновувати поселення біля Сухого Ташлику. У Кодацькій паланці виселено із р. Лозоватої прибулих, залишено мешканців слободи Жовтенької, які визнали владу Коша [2, с. 138 – 139]. 1774 р. проблема перенесення установ Єлисаветградської провінції на Лівобережжя ставилася з ініціативи Січі в Державній Раді Росії. У “чолобитній” до імператриці перелічувалися всі утиски, зневаги, захоплення Єлисаветградською провінцією [4, с. 243]. Катерина II на засіданні ради 12 травня заявила, що оскільки запорізьке військо користувалося цими землями до утворення Катерининської та Єлисаветградської провінцій, то було б справедливо “задовольнити” його однією з цих провінцій [2, с. 152]. Вона пообіцяла делегації Війська Запорізького розглянути його претензії з приводу земель по закінченні війни з турками [3, с. 90]. Але в подальших підступних планах Петербурга була ліквідація української автономії. Один з ініціаторів цього Потьомкін, очоливши 1774 р. Новоросійську губернію, отримав у спадщину велике число нерозв’язаних справ, скарг, рапортів запорожців на утиски з боку російського командування, претензій останнього до козаків. Він, задекларувавши любов до січовиків, закликав їх заспокоїтися, змиритися із тогочасними реаліями. Але 15 липня кошовий отаман Калнишевський зі старшиною відповіли, що залишаються на своїй позиції: вся Новоросійська губернія стоїть на землі запорізькій, і військо не втрачає надії, що воно буде існувати й землі повернуться до нього. І якщо Потьомкін справді щиро ставився до запорожців, то мусив використати свій вплив на царицю, прискоривши цю справу. “Всі народи, – закінчувався лист, – за своє власне майно стоять, тому й нам треба відстоювати наші землі, ... а ті, що оселилися на них ... в своїх поданнях наводять різні видумки, а що ми свого домагаємо – згладжується” [2, с. 155 – 156].

У справах “Секрети коша Запорозького” міститься таємне листування, зокрема, про агресивні плани південних сусідів. Так, козацький розвідник В. Швидкий повідомляв, що Єдисанська орда з кримським ханом Крим-Гіреєм збирається напасти на фортецю св. Єлисавети, Січ, нові слободи [4, с. 284]. Навесні 1755 р. повідомлялося про стурбованість татарської старшини тим, що в російській імперії “робиться нове міста Єлисавет” [1, с. 334].

1761 р. бугогардівський полковник К. Шустовал рапортував кошовому отаману про затримання браконьєрів у степах. У них було реквізовано двох коней і два мушкети. В Кодацькій паланці вирубувались дерева. За цим Кіш доручив суворо слідкувати, а порубників заарештовувати. У документах проілюстровано піклування козаків про рідну природу, ресурси навколишньої флори і фауни. Матеріали свідчать про розвиток запорозького господарства. Табуни коней, череди корів старшина направляла, зокрема, на ярмарки Нової Сербії [3, с. 92].

У січових документах міститься інформація з історії Піщанобрідської слободи, Новомиргорода, Торговиці, Єлисаветградського пікінерського полку й ін. [5, с. 221 – 224]. Дев’ять із них, за 1744, 1747, 1749, 1755 рр., увійшли до збірника Кіровоградської обласної краєзнавчої конференції 2003 р. [19, с. 186 – 195]. Це було зроблено з метою наближення до потенційних споживачів дешифрованої публікованого в перших двох томах архіву Коша Нової Запорізької Січі, виданих Центральним державним історичним архівом України в м. Києві й Інститутом української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України. Адже в кіровоградських бібліотеках цей багатотомник (наклад від 300 до 1000 прим.) відсутній. До першого тому увійшли документи 1 – 8 справ ф. 229 ЦДІАУ, в яких, зокрема, є матеріали про Власівку, Власівську сотню, Глинськ, Єлисаветград, Єлисаветградську провінцію, Інгульську слободу, Крилів, Крилівську слободу, Нову Сербію, Петровий Острів, Таборище Власівської сотні [20, с. 22, 88, 210, 253 – 255, 259 – 260, 265 – 266, 282, 299 – 300, 303 – 305, 357, 382 – 383, 570, 573 – 574, 579]. Матеріали другого тому охоплюють 9 – 15 справи [16]. Про Андрусівку Крилівської сотні, Архангельськ, Бірки та ін. йдеться в третьому томі [21, с. 252, 259, 487, 633, 660, 782, 789, 792]. Наводиться лист головного командира Нової Сербії, відправлений з фортеці св. Єлисавети кошовому отаману, з проханням розшукати гайдамаків, які здійснили напад в Речі Посполитій, та усунути з посади за сприяння їм гардового

полковника Ф. Легу [21, с. 924]. У четвертому томі з-поміж інших поселень краю згадуються Крилівська сотня, Крилівська фортеця, Глинськ [22, с. 215 – 216, 309, 739]. П'ятий том (28 справа) подає реєстр Війська Запорозького Низового 1756 р., де полковниками Бугогардівської паланки значаться Ї. Ковалевський (1756 р.), Д. Білий (1757 р.), отаманами куренів: Величківського Г. Погорілий, Кушівського Г. Гнений, Платнірівського М. Бойко (23, с. 51, 102, 133, 172, 500 – 501). Для підготовки для друку 6 – 9 томів бракує коштів.

Оприлюднені й неопубліковані документи архіву Коша Нової Запорізької Січі містять цінну інформацію з історії краю XVIII ст. Документи ілюструють активне заволодіння регіону в козацьку добу автохтонним населенням, містять дані про діяльність Бугогардівської, Кодацької паланкової старшини. Січові матеріали свідчать про активний політичний і практичний захист запорожцями своїх вольностей від колонізації Російської імперією в 1750-х рр., про гайдамацький рух. У них науковці історики, музейники, архівісти, краєзнавці можуть отримати інформацію з історії Торговиці, Новоархангельська, Новомиргорода, фортеці св. Єлисавети, Глинська, Цибулевого, Крилова, Петроострова, інших поселень Центральної України, її місцевостей в районах П. Бугу, Синюхи, Інгулу, Інгульця, Тясмину, Дніпра, Чорного і Чутянського лісів. Архів Коша Нової Запорізької Січі чекає на своїх дослідників з Кіровоградщини.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Скальковскій А. Секретная переписка Коша запорожского (1734 – 1763 г.) // Киевская Старина. Т. XIV. – 1886. – Февраль. – С. 327–349.
2. Полонська-Василенко Н. Заселення Південної України в половині XVIII ст. (1735 – 1775 рр.) (Заселення Новоросійської губернії). Ч. II. – Мюнхен: Український вільний університет, 1960. – 186 с.
3. Полонська-Василенко Н. До історії повстання на Запоріжжі 1768 року // Науковий збірник. I. – Нью-Йорк, 1952. – С. 85 – 103.
4. Апанович О. Розповіді про запорозьких козаків. – К.: Дніпро, 1991. – 335 с.
5. Архів Коша Нової Запорізької Січі. Опис справ 1713 – 1776 / Вид. др., доповн. і вип. – К.: Наук. думка, 1994. – 232 с.
6. Архів Коша Нової Запорізької Січі. Корпус документів. 1734 – 1775. Т. 1–5. – К.: Білоцерківська книжкова фабрика, 1998 – 2008.
7. Державний архів Кіровоградської області. – Ф. 18. – Оп. 1. – Спр. 539.
8. Там само. – Ф. 304. – Оп. 1. – Спр. 258.
9. Исторический очерк г. Елисаветграда / Сост. и изд. А.Н. Пашутинъ. – Елисаветград: Лито-Типографія Бр. Шполянскихъ, 1897. – 311 с.
10. Журба А.С. Документи з архіву Коша війська Запорозького низового. Проїжджі листи, рапорти, атестати // Козацька спадщина. – 2006. – Вип. 3. – Дніпро: Пороги, 2006. – С. 250 – 253.
11. Гавриль, Архієпископъ Тверскій и Кашинскій. Отрывокъ повествованія о Новороссійскомъ крае, из оригинальныхъ источниковъ почерпнутый. Періодъ отъ основанія в Новороссійскомъ крае Новой Сербіи, до учрежденія наместничества Екатеринославскаго съ упраздненієм губерній Новороссійской и Азовской, за коимъ последовало упраздненіе и Славенской епархіи с 1751 по 1786 годъ // Записки Одесскаго общества исторіи и древностей. Т. 3. – Одесса: Городская типографія, 1853. – С. 79 – 129.
12. Скальковскій А. История Новой Сечи или последняго Коша Запорожскаго. – Одесса, 1841; 1846; 1885.
13. Шмидтъ А. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами генерального штаба. Херсонская губерния. Ч. II. – С.-Петербургъ: Типографія Калиновского, 1863. – 874 с.
14. Доповідь М.М. Левченка “Про знищення пам’яток старовини в Південній Росії” на III археологічному з’їзді // Історико-культурна спадщина України (XIX ст. – поч. XX ст.). – К., 1995. – С. 90 – 93.
15. Центральний державний історичний архів України у м. Києві. – Ф. 229.
16. Мищик Ю. Краків. Рукопис № 5844 (До історії Бугогардівської паланки. XVIII ст.) // Степ (Кіровоград). – 1996. – № 1. – С. 71 – 75.
17. Гайдамацький рух на Україні в XVIII ст.: Збірн. докум. – К.: Наук. думка, 1970. – 659 с.
18. Пивовар А.В. Поіменний витяг зі справ Кошового архіву 1771 – 1775 років про посвідчувальні листи, виклики та паспорти запорозьким козакам, які проживали у поселеннях Єлисаветградської провінції // Краєзнавчий вісник Кіровоградщини / Вип. V. – Кіровоград: Центрально-Українське видавництво, 2010. – С. 61 – 72.
19. Архів Коша Нової Запорізької Січі (витяги) // Наш край у XVIII столітті: Матеріали обласної науково-практичної історико-краєзнавчої конференції. – Кіровоград: Центрально-Українське видавництво, 2003. – С. 186 – 195.
20. Архів Коша Нової Запорізької Січі. Корпус документів. 1734 – 1775. Т. 1. – К.: Білоцерківська книжкова фабрика, 1998. – 695 с.
21. Там само. Т. 3 ... 2003. – 822 с.
22. Там само. Т. 4... 2006. – 885 с.
23. Там само. Т. 5... 2008. – 527 с.

Випуск 19

Серія: ІСТОРИЧНІ НАУКИ

 НАУКОВІ ЗАПИСКИ

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Шевченко Сергій Іванович – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії КДПУ ім. В. Винниченка.

Наукові інтереси: архівні джерела з історії Центральної України.